

МАНАС ЭПОСУНУН ТИЛ БАЙЛЫГЫ – СӨЗ МАДАНИЯТЫН ӨСТҮРҮҮНҮН БУЛАГЫ

Макалада “Манас” эпосундагы сөздүк-көркөм структуралык бирдиктерин ачуу жана интерпретациялоо жагы изилдөөгө алынган.

В статье рассматривается раскрытие и интерпретации словарно-структурных единиц эпоса “Манас».

This article is about expounding and interpretation of vocabulary structured units of Manas epos.

Улуу Манас эпосу жалпы адамзаттык маанидеги терең мазмунга карк, көөнөрбөс, түбөлүктүү руханий дөөлөттөргө эгедер – улуу дастан. Кыргыз көчмөн цивилизациясынын керемет кенчи, Ала-тоолук ак калпак журттун көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу, кайталангыс көркөмдүккө, образдуулукка, лексикалык жактан теңдеши жок сөз байлыгына ээ болгон алтын казынабыздын бири, дүйнөлүк адабияттын классикасы. Кыргыз журтунун кылым аралаган асыл нарктарын ичине камтыган “Манас” дастанынын болочок ээлери жаш муундардын рухий тарбиясы үчүн ат көтөргүс, төө көтөргүс мааниси бар.

Манас баатыр үчүн баарынан эмне кымбат? Манаста биринчи иретте эмне ыйык? “Манаста” – биринчи иретте, Ата журт ыйык, анын боштондугу, эркиндиги, көз карандысыздыгы ыйык, эне тили ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпак журттун биримдиги ыйык. Акыйкатка, актыкка негизделген достук ыйык. Ата журттун мүдөөлөрү, калайык калктын жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жаралган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз, атуулдук ар намыс ыйык. Апа ыйык, ата ыйык. Улууну урматтаган, аял затын ардактаган эреже, меймандостук нарк ыйык. Ак мөңгүдөй ыйык дөөлөттөрдү, бийик идеалдарды, патриоттук-ыймандык нарктарды тээ илгертен өзөгүндө сары майдай сактап, көк асабадай желбиретип, укумдан-тукумга өткөзүп келген.

Манас эпосун үйрөнүүдө айрыкча сөздүк-көркөм структуралык бирдиктерди ачуу жана интерпретациялоо жагынан тереңдетип изилдөө жүргүзүү – негизги маселелердин бири десе болот.

Сөз өнөрүнүн атрибуттарынын, анын спецификасынын деталдык талдоосу эпостун жакындашуусунун жана жашоосунун сырларын таанып билүүдө эң маанилүү. Сөздүк формула (стили) бардык варианттарда айрым вариацияларды эске албаганда бир түрдүү. Сөздүк формуланын негизинде эпостун бардык композициясы курулат – эпизоддор байланышат, монологдор, диалогдор жаралат, согуш көрүнүштөрү тартылат, предметтер, тулпарлар, буюмдар сүрөттөлөт. Башкача айтканда, эпостун формулалуу стили сюжетти түзүүнүн, берүүнүн, өстүрүүнүн эң маанилүү принциптеринин бири; убакыт жана манасчылардын муундары тарабынан чечмеленген эпостун сөздүк формуласы анын жашоосунда белгилүү стабилдүүлүктү сактап турууга мүмкүнчүлүк берүүчү көркөм өзөк.

Ушуга байланыштуу белгилүү түрк таануучу академик Б. М. Юнусалиев “Манас” эпосу – элдин көркөм сөзгө ынактыгын, ырга шыктуулугун далилдеген чыгарма. Нечендеген кылымдардан бери ашкан чеберчилик менен өзгөртүлүп, элестүү сөздөрдүн казынасына айланган. “Манас” эпосу азыркы адабий тилибизди байытууда абдан чоң роль ойнойт” – деп көрсөткөн¹

Элибизде “Өнөр алды – кызыл тил”, - деп илгертен бери айтылып келе жаткан сөз бар, мындайча айтканда, көркөм сөздү бийик өнөр катары эсептөөнүн натыйжасында элибизде

¹ «Манас» | китеп Фрунзе 1979, 36 бет

оозеки чыгармачылык жакшы өнүккөн. Ошентип, элдик акыл-эс, даанышмандык жараткан улуу мурас болгон. “Манас” бүгүнкү күнгө чейин жетип, көркөм казынабыздын көөнөрбөс мүлкүнө айланып отурат.

“Манас” эпосу жалаң ыр менен айтылып, андагы окуя атадан балага, небере-чөбөрөгө чейин уланат. Анын улуулугу көлөмүнүн дүйнөдөгү башка эпосторго салыштыргыс чондугу гана эмес, мазмунун байлыгы, оозеки чыгармачылыктын көптөгөн жанрларын өзүнө сиңирип алгандыгында, башкача айтканда көп составдуулугунда. Нечендеген кылымдарды басып өтүп кыргыз элинин турмушунун бардык тарабын көркөм сүрөттөгөнүндө. Эпос жогорудагыдай сапаттарды жакшы жактары менен гана белгилүү болбостон, ал илгертеден эле тарбиянын чоң мектеби катары кызмат кылып келген.

I Манастын портретин тартуучу поэтикалык деталь

Кабылан Манас баатырдын,
Каалгадай кашка тиш
Күмүштөй аппак жаркырап,
Жан адамдан башка тиш²

II “Тайбуурулдун сыны” төмөндөгүдөй ыр саптары менен берилет:

“Кашка тиши кадоодой,
Кара тили бүлөөдөй.
Азуулары болоттой,
Чаткаягы колоттой” ж. б.

Бул кыскача гана үзүндүсү, эгерде эпизодду толугу менен алсак Тайбуурулдун сынын баяндаганда –дай мүчөсү 16 жолу ар башка сөздөргө уланып, ыр саптары абдан уйкаш айтылат. Карап отурсаң ар бир айтылган уйкаш сөздөр кирпичке, саптары кирпичтен курулган үйгө окшойт. Бул өңдүү салыштыруулар мындан башка эпостогу баатырларга, сулуу аялдарга, күчтөрү тоодой балбандарга да берилет.

“Манас” төрт түлүгү шай, бардык жагынан куп келишкен, эл арасында абдан жакшы сапаттарга ээ болгон баатыр. Ошондуктан, ал эпосто төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен түткөндөй
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Асмандагы ай күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.³

Жогоруда көрсөтүлгөндөй эпосто Манас баатырдын башка кыргыз элинин жашоосу, салт-санаасы, үрп-адаты, меймандостугун ж.б. көптөгөн сапаттарын сүрөттөгөн материалдар (эпизоддор) абдан көп кездешет. Мисалы, эпосто Манас баатырга тиешелүү кырк чоро, колу айкөл, жалпы элге тиешелүү баба дыйкан, жарандар, аялдарга тиешелүү бети айдай, бели кындай, душмандарга тиешелүү капыр деген, мындан башка ай туяк жез билек сыяктуу көптөгөн сөздөр, сөз айкаштары кезигет. Ошол кездешкен сөздөрдүн маанилерин ачык берүү менен бирге биз жаштардын (студенттердин) сөз байлыктарын өстүрүүгө чоң салым кошор элек.

Мындан башка, “Манас” эпосунун поэтикасы дегенде биз эпоско көз тайгылткан көрк берип турган сүрөттөө-көркөм каражаттарынын байлыгын, элдик тилдин казынасынан сузуп алынган кооздукту, каармандардын образдарынын галереясын, ыр курулушуна

² Кыргыз адабиятынын тарыхы II том, Бишкек 2004. 30-41б.

³ Т.Байжиев, З.Бектенов «Манас насааты» б., «Шам» 2005.72б.

таандык өзгөчөлүктү, башкача айтканда, жомокту жомок кылып турган, бүткүл ажайып дүйнөнү түшүнөбүз. Бул жерде саналып өткөндөрдүн бардыгына мисал келтирип отурууга мүмкүн эмес. Ачык болсун үчүн эпосто жыш кездешкен куюлушкан тыбыш жана сөз кайталоолорго, макал-лакап жана туруктуу сүрөттөөлөргө бай. Мисалы, стиль жагдайындагы далилдер менен көрсөтө кетсек.

Аллитерация жана анафора (тыбыш жана сөздөрдүн үндөштүгү).

Күндөн, күнгө күн өтүп,
Күн мезгили келиптир.
Айдан айга ай өтүп,
Ай мезгили келиптир.

же:

Булуттуу көктүн астынан,
Буралган шибер үстүнөн.
Көрүнгөндө көрүнүп
Көрүнбөсө жөн эле,
Закым болуп бөлүнүп.
Күркүрөөлүү күн болуп,
Күндүз күнү түн болуп.

Туруктуу сүрөттөөлөр:

Найзалар төшкө така-так,
Найзанын алы келе албай,
Бирин-бири көрө албай,
Айбалта башка шака-шак.
Ак асаба туу менен
Айгайлашкан чуу менен,
Көк асаба туу менен
Көк жаңырган чуу менен,
Эрден көчүк кылтайып
Үзөңгүдөн бут тайып.

Туруктуу сөз айкаштары:

Берейин деген кулуна
Белен кылат жолуна.
Бербейин деген кулуна
Сатса чыкпайт пулуна.

“Манас” жомогунун ыр курулушуна байкоо салып көрсөк ал 7-8 муундан туруп уйкаштыктын да строфанын да көп түрлөрүн кучагына алат. Мисалы, төмөнкү тираданы (бир дем менен айтылган ырдын бир түрмөгү) окуп көрөлү:

Алман түркүн кол менен (а)
Аралдан өзөн жол менен (а)
Айгайлап кол жүргөндө (в)
Алтайдын жери титиреп, (г)
Адыр менен айланып, (д)
Күдүр менен күтүрөп. (г)
Караанына көз жетпей, (е)
Караган көзү кайышып, (ж)
Кара талаа, боз чыбыр, (з)
Жердин бети майышып (ж)

Күрөөкө соот жаркылдап, (и)
Күлүк буудан алкылдап (и)
Кемерлер белде шаркылдап, (и)

Кең багелек балкылдап, (и)
Калың черүү көл болуп, (и)
Жөнөй берди шартылдап. (и)

Кылычтар белде кыңгырап, (к)
Найзалар колдо зыңгырап, (к)
Айбалга, канжар кагышып, (л)
Аралаша шыңгырап. (к)
Калкандын баары калкылдап, (м)
Каруу-жарак шаркылдап, (м)
Кас бууданды минишип, (о)
Кайнаган кыргыз черүүсү (ө)
Кайкалап жолго киришип. (о)

Ала-Тоо көздөй бет алып, (п)
Айланып кошуун аттанып, (п)
Бара турсун аралаш, (р)
Башкарганы эр Манас. (р)

Мындан эки, үч, төрт, алты саптан турган сабактарды (куплеттерди) жана кош, шакекче, жыш уйкаштарды байкадык.

Схемасы: а-а, в, г-д-е, е, ж-з-ж, и-и-и-и-й-и, к-к-л-к, м-м, о-ө-о, п-п, р-р.

Чечмелесек: а-а –кош уйкаш, в-эркин калган сап, г-д-г – шакекче ж.б.у. сыяктуулар.

Манас эпосунун тил байлыгы – сөз маданиятын өстүрүүнүн булагы катары кыргыз тилине тургузулган эстелик, мамлекеттик тилдин байлык казынасы. “Манаста” окуяларды, көрүнүштөрдү, абал-жагдайларды сүрөттөөдөгү тилдик поэтикалык кооздук, образдуулук жана таамайлык. Эпостун канаттуу саптары, учкул сөздөрү, макал-лакаптары, фразеологизмдери. Манастын тил казынасы, сөз байлыгы жаштардын сүйлөө маданиятын өстүрүүнүн зарыл куралы. Академик Ч. Айтматов айткандай: “Замандан заман өтүп, жер үстүндө кыргыз тили жашап тургуча “Манас” биздин улуттук туу чокубуз катарында тура бермекчи”

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. II том. - Бишкек, 2004.
2. “Манас” I, II, III китеп. – Фрунзе, 1979.
3. Байжиев Т., Бектенов З. Манас насааты. - Б.: Шам, 2005.